

մը դար առաջ՝ ծաղկեալ գրականութիւն ունէր։ Վերջապէս մեր դրացի քիւրգերը, որ այսօր գիր չունին, կը համարուին քաղգեացեաց սերունդը, այն խոյր ազգին՝ որուն ձեռքն էր ամբողջ գիտութիւնը։

Այս բոլորին ամփոփումն այն է ուրեմն որ հին հայերէն (Դանիէլեան) գիրը հնարուած է Բրիտանի Բ դարէն աւելի առաջ, եւ լուսաւորչի ժամանակն, որչափան, ոչ ոք դարձուի։

6. Քանի՞ գրէ բաղկացած էր Դանիէլեան այբուբենը։ Այս մասին ժամանակակից պատմիչները տեղեկութիւն չունին, կ'ըսեն միայն թէ հայերէն լեզուով գրելու համար անբաւական էին, այսինքն անկէ շատ պակաս գրեր ունէին. «Իսկ իրեն ի վերայ հասեալ թէ չեն բաւական նշանագիրքն՝ ողջ ածել զսիւղորայս եւ զկապ հայերէն լեզուոյն» (Կոր. էջ 9). «Տեղեկացեալ գիտացին՝ ոչ լինել բաւական այնու նշանագրօք ստոյգ հորովել զհեգեանայ բառից հայկականաց հագնեցաբար» (Խոր. Գ. ծբ)։ «Եւ յետ քաղաւմ աշխատութեանց եւ քննութեանց եւ ուսմանց՝ անշահ մնացեալ, զի ոչ բերէր զբառս եւ զգանս աշխափեսացն ըստ հայերէն լեզուիս» (Փղեր Կոր. էջ 10)։

Նոյն պակասութիւնը կը շեշտեն Նաեւ յետին պատմագիրները, սակայն ասոնց մէջ քանի մը հատը որոշ կերպով կը նշանակեն նոյն իսկ գրերու քանակութիւնը։ Վարդան պատմիչ կը զննէ 22 գիր. «բայն եւ երկու գիր առ Դանիէլէն ասորոյ գտեալ ի հին ժամանակաց» (էջ 49)։ Ըսողիկ կը զննէ 29 գիր. «որոյ աւուրս դպրութիւնն Հայոց լեզուիս իմ գիր ի Դանիէլէն փիլիսոփայէ ասորոց կարգեցաւ» (Գլ. Զ, էջ 139)։ Դաւիթ Անյաղճին ընծայուած հանելուկի մը մէջ՝ նոյն թիւը 24 է. «շեռք ամենակալին ստեղծին զին եւ բարձրաբն ի բարձանց ի բարձուն ընծայեաց զին. 22փ հասակի իմոյ երկիցս երկոստասն, այժմ եմ երկցս երկոստասն¹», Ուրիշ յետին գրուածքի մը մէջ՝ որ գրուած է խորենացոյ ազգեցութեամբ, կը կարդանք. «Հայերէն եղաւ դպրու-

թիւն ի քսան եւ ինն գրոյ ի Դանիէլէ փիլիսոփայէ՝ զոր ետ գրել Ռամսայգա-Վարձաշն Նախարարին ի ձեռն Հաւելի երկցու» (հանուած Ս. Էջմիածնի կարմենան թ. 1723, էջ 275 եւ Գեորգեան, թ. 263, էջ 255 երկու ձեռագիր Ոսկեփորկիներէ)։ Վարդանագիրքը կ'ըսէ թէ Դանիէլեան գիրը 17 տառ էր։ Կայսերաց գրոց մէջ կը գրուի 29. «ի սորա յաւուրսն էր սուրբն Սահակ Տայրապետն, որոյն աւուրսն գտաւ քսան եւ ինն գիր հայերէն լեզուի ի Դանիէլէ փիլիսոփայէ ասորոյ»։ «Յաղագս սրբոց վարդապետացն Հայոց Մովսէսի եւ Դաւիթի, անվաւերականը, որ հրատարակած է Սրբանձառանց (Հնոց-Նորոց), կը զնն 29 գիր. «Յայսմ ժամանակսն եղեւ խնդիր պակասութեան գրոյն Հայոց, զոր ունէին, իմ գիր ի Դանիէլէ փիլիսոփայէ ասորոյ՝ աշակերտ սրբոյն Գրգորի»։ Դանիւարանի մէջ երկու տեղ գրուած է 29. «Վաւաճապուհ օգնեալ, Վահրիճ գործակցեալ, Դանիէլ շնորհեալ, Քսան եւ ինն գտեալ, Նախենացն արարեալ» եւ ուրիշ տեղ մը՝ «Քսան եւ ինն գիր էր գտած, այլ անօգուտ էր ընթերցողաց, զի եւ ոչ կապէր հեգ բառից անուանց»։

Այսպէս Ոսկեմի պատմիչներուն տուած տեղեկութիւնները կը զանազանին 17, 22, 24 եւ 29 թուերուն մէջ։ 17ի կողմէ միայն վարդանագիրքը. 22 կը զնն վարդան պատմիչ, 24 կը զնն Դաւիթ Անյաղճը, իսկ 29 կը զնն Ասողիկ, Ոսկեփորկի, Կայսերաց գիրքը, Մովսէսի եւ Դաւիթի անվաւերականը եւ Գանձարան։

Այս զանազանութեան պատճառը իմանալու համար պէտք է քննել՝ թէ

7. Ի՞նչ լեզուն, այսինքն ի՞նչ այբուբենի համեմատութեամբ ձեւուած էր յիշեալ այբուբենը։ Այս կարեւոր խնդրին վրայ յորինն եւ փարպեցի որեւէ տեղեկութիւն չեն տար։ Խորենացին անոցն ծագումը յուշարեմնէ կը զնն. «Քաջ հնոցացեալ ի Դանիէլէ, կարգեալ ըստ ձեւոյ օրինակի յուշանկնն զվաղնոց քտեալ նշանագիր տառից» (Խոր. Գ. ծբ)։ Նոյն բանը կը պատմէ Նաեւ Յայմատուրքը. «Եւ ուսուցեալ մանկունս զամս Բ, եւ ոչ կարացին հանել ի հեգ, քանզի ի հոռոմ լեզուն միայն էր յարմարեալ ի հայոց բարբառս» (Տրէ Ժէ == Նոյնմը. 25)։

Յետինները այս այբուբենի ծագումը կը զննն ասորականին։ Այս բանը բացորոշ կերպով կը պատմէ վարդանագիրքը. «Եւ այս են ճշմարտագոյն ստուգիւ գտեալ. զի Ասորիք ընդ մեր թագաւորացն էին, եւ նոցայն է քսան եւ

¹ Այս հանելուկը կը առաջին անգամ հրատարակած է Բաղմ. 1848, էջ 192, ուր մեզ հնոցաբարբառ քտեալու տարբեր ընթերցումն մ'ալ կայ. «Եւ քափ ամաց իմոց յաւուրսն էր երկու. Բ, այժմ անցեալս եւ զարգացող եւ եմ Գ Ժ Գ Լ Հանելուկին վրայ առանձինքն ընծայութիւն մ'ալ ունի Հ. Գ. Բ. Բաղմ. 1848, էջ 247-250, ուր Դաւիթ ըսածը հաստատուելու համար մէջ կը բերուի նաեւ ուրիշ անունուն վկայութիւն մը. «Քանի՞ տեղ գտաւ Մեծարայ որ ի մեքրայեցոյն չկայր — Պատմասեան, Ժր գիր էր, առնէ Ա պիտի» (անգ. էջ 249)։

Հայերէնի ձեւերը՝ առանց է, ու ձայնաւորներու անկման եւ է, եւ, ու ձայնաւորներու սղման: Սակայն կան քանի մը սակաւաթիւ բառեր ալ՝ որոնք է, ու ձայները կը պահեն եւ հետեւաբար 300 թուէն առաջ փոխ առնուած են: Այս բառերուն ցուցակը տուած են՝ Արարատի մէջ, 1898, էջ 313: Աւելորդ կը համարիմ օրինակները զանի նաեւ ասոնցմէ: որովհետեւ վերիններուն վրայ նոր բան մը չկրիտի աւելցնեն: Այլ յիշեմ միայն վրաց, չէ՛նէ՛ն < չէ՛ն > բառը, որ կ'ապացուցանէ հայ. յ ձայնին գոյութիւնը 300 թուէն առաջ:

Է ձայնին համար կը յիշենք լեւոյ = պրս. *virēb*, որուն մէջ i ձայնին անկումը՝ բառը կը տանի 300 թուէն առաջ: Սակայն այս ձայնին հին հնդ. գոյութեան համար ունինք այնպիսի օրինակներ, որ պահպանական ձեւերն ալ կ'անցնին կը գերազանցեն հնութեան կողմէ: Այսպէս է աշիւր = զնգ. *ššāšāš, պհլ. šēš, որուն մէջ թէեւ ē (է) կայ, բայց x ձայնը ինկած է. ուրեմն մեր ձեւը անիւ աւելի հին է եւ կը բռնէ զանգիկ եւ պահպան ձեւերուն մէջտեղը. յուր = արշակունեան պհլ. *yāvētan*, որուն սասանեան ձեւն է *yāvēd*, Դուրդու = սասանեան պհլ. *pālēz*, արշակունեան ձեւը պիտի ըլլար **pardēz*, ինչպէս կը ցուցնէ երբ. *pardes*, Արուշտ, հին արշակունի անուն. որուն նոր սասանեան ձեւն է *Ardašir* (Արտաշէր). Սասանեան բառին մէջ d կը ցուցնէ բառին յետնութիւնը. Հայերէնի մէջ ու (է) խոր հնութեան նշան է. Պրոտարքոս եւ Գիոն կասիոս կը յիշեն **Ἀρτάξερξ* (γ = է եւ ոչ թէ ε = ե) հայ թագաւորը Ն. Բ. 30 թուին (Հիւբ. Arm. Gramm. էջ 29):

Այսպէս ուրեմն ապացուցուած է թէ Հայերէնի ւ, է, ի, շ, հ, զ ձայները արդէն Բ-Գ դարուն գոյութիւն ունէին: Յարութիւնեան ցուցակը ամբողջական ըլլալու համար պէտք էր ապացուցանել նաեւ ու, շ, է, ու, ք ձայններուն գոյութիւնը. ասոնց համար չունինք առ այսմ այնպիսի հաստատուն (եւ չըջափելի) օրինակներ, որ ամէն կասկածէ վեր ըլլային: Սակայն այսքանն ալ բաւական է կարծեմ ոչնչացնելու համար իր սխալ կարծիքը:

Այս բոլորէն կը հետեւի թէ այդ Դանիէլեան գիրը՝ որ 22 տառերէ կը բաղկանար, ոչ միայն չէր յարմարել Ե դարու հայերէնին, այլ եւ չէր կրնար նախորդ դարերու լեզուին յարմարիլ: Եւ հետեւաբար երբեք ալ Հայերէն գիր եղած չէր: Եւրոթիւնեանի փաստաբանութիւնը իր դէմ կ'ենէ եւ ինքզինքը կը ընդէ:

Երկրորդ. Ինչպէս կրնայ ըլլալ որ ազգային կամ լեզու մը այբուբեն մը ունենայ, գործածէ զայն ժամանակ մը, եւ այդ գրականութիւնը այնպէս մը ընտրի, որ անկէ գիրք մը, տետրակ մը կամ աննշան արձանագրութիւն մ'ածգամ չմնայ: Հին պարսկերէն բռնուած գրութիւնն ալ ընտրեցաւ. պահպանական գրականութիւնը իրենք պարսկերէնը իրենց ձեւով ընդցին ոչնչացոցին: Բայց ինչքան ալ որ ընդցին, նորէն այդ գրականութեանց մնացորդները կան ու յաւիտեան կը մնան: Եթէ դարերու խոշոր անըզպետ մ'ունենանք ի նկատի, այդպիսի գիրք մը (ինչպէս հանձարեղ կերպով կը նկատէ Հ. Բ. Սարգսեան, Ագաթ. եւ իւր բազմ. գաղտ. էջ 290) երեւան պիտի գտնէ Ե դարուն եւ այդ առթիւն իրեն եւ կամ ուրիշ ժամանակակից մէկը բան մը յիշելու էր:

Վերջապէս՝ Ինչպէս կրնայ ըլլալ որ այս հայկական համարուած այբուբենը ամէն տեղ անհետ կը կորսուի, Հայաստանի մէջ՝ ուր գործածուած պիտի ըլլար, ի սպառ կ'աներեւու թանայ, եւ կը մնայ միայն Միջագետքի ասորիի մը քով:

Այս պատճառաւանդութիւններէն կը հետեւի պարզապէս թէ Դանիէլեան գրերը հայերէն չէին եւ հայոցմէ երբեք գործածուած ալ չէին, այլ կորսուած հին սեմական ազգի մը այբուբենը, զոր Ս. Մեսրոբ յետոյ միայն հասնաւով՝ երեսի վրայ ձգեց: Եւ այս բանը կը ցուցնէ իրենի համառօտ, բայց զօրեղ վկայութիւնը. «Մանանդ զի եւ նշանագրերն իսկ յայնչ Գրեմմէն թողեալք եւ յարուցեալք դիպեցան:» Միեւնոյն քանն է նաեւ խորհեացոյն ըսածը. «Մուրացմոյն պիտիկ գծագրութեամբ», այսինքն օտարէն մուրացուած՝ եւ երբեք հայ ազգային սեմականութիւն չեղած: Դանիէլ ասորի կ'ստիպուոր յանկարծ տեղ մը գտնելով յիշեալ այբուբենը եւ կարծելով թէ հայ լեզուի այբուբենն է, յայտնեց ղուամպուլ հին, որով եւ պատճառ եղաւ սուտ լուրի մը տարածուելուն հայոց մէջ:

Հայերը նախ քան Մեսրոբ գրաւոր դրաւ. կանութիւն ունեցած չեն. եղած է միայն բանաւոր գրականութիւն՝ որուն հաստատոյններն են վիպասանական երգերը. այսպիսի գրական

1 Մուրացմոյն բառին այս նշանակութիւնը կը գտնենք նաեւ Փարպեդուլ քով. «մանանդ թէ գոն նշանագիրը հայերէն լեզուիս, որով հնար է ինքեան ձեռքի եւ ոչ խորացմոյն բարբառով լահել լեզուիս»:

